

Bernád Ágoston Zénó – Andrea Seidler

Bécs, a „feneketlen örvény” Kazinczy Bécs-élményei

ANNAK ELLENÉRE, hogy Kazinczy Ferenc levelezése és önéletrajzi írásai bőségesen kínálnának rá lehetőséget – továbbá a kultúratudományok területén is előtérbe került az utazási irodalom kutatása –, a széphalmi literátor Bécs-képének vizsgálatával mindezidáig nagyon keveset foglalkozott a történeti, irodalomtörténeti szakirodalom. Kivételt képez Mezei Márta dolgozata, amelyben inkább deskriptív módon, de részletesen áttekinti Kazinczy Bécshez fűződő élményeit.¹ Ez a kutatásban tapasztalható hiány annál is inkább meglepő, mivel – ahogy azt Fried István a Kazinczy útleírásairól szóló tanulmányában joggal hangsúlyozta – „az egymással vitázó Kazinczy-elemzések abban egyetértenek, hogy a levelek és az emlékiratok mellett elsősorban az útleírások jelentik a Kazinczy-œuvre máig legolvashatóbb, az irodalmi fejlődés szempontjából legértékesebb darabjait”.² Az említett hiány oka azonban az is lehet, hogy a bécsi utazások során szerzett benyomások és élmények nem útleírásoknak szánt szövegeiben fordulnak elő, hanem magánlevelezésében és önéletrajzi írásaiban, amelyeket ugyan gyakran elemeztek, azonban nem ebből a szempontból. Mindenesetre azt a tényt figyelmen kívül hagyták az elemzők, hogy az útleírás nem hozott létre egységes irodalmi formát, így az útleírás, illetve az utazási irodalom egyértelműen rögzített műfaji besorolásáról nem beszélhetünk.³ A továbbiakban a *Pályám emlékezetéből* vett példák alapján a kor utazási irodalmának kontextusában vizsgáljuk a kiválasztott szövegrészeket, eljutva végül ahhoz a kérdéshez, ami az utóbbi években egyre gyakrabban foglalkoztatja a kultúratudományt és ezáltal az egyes filológiákat; nevezetesen, milyen formában dominál a „tér” a szöveg fölött, konkrétabb megfogalmazásban: hogyan ölt testet a tér-dominancia Kazinczy bécsi útibeszámlóiban. Figyelmünk tárgyát elsősorban a Mária Terézia és a II. József korabeli Bécs képezi, mivel a társuralkodás, majd II. József egyeduralmának időszaka önmagában zárt történeti kontextusnak tekinthető.

Előzetes megjegyzések

Kazinczy 18. század második felében tett utazásai időben egybeesnek az általános utazási kedv fellendülésével. A technikai újítások, az infrastruktúra javulása, az egzaktabb térképek megjelenése, vagy a már működő postakocsi-szolgálat fo-

¹ MEZEI, 1993. 54–68.

² FRIED, 1993. 350.

³ Az elméleti, módszertani és történeti jellegű műfaji problémákhoz lásd BRENNER, 1990. 19–40.

lyamatos bővülése csak néhány tényező a sok közül, amelyek jelentős mértékben hozzájárultak a személyszállítás jelentős javulásához és intenzívebbé válásához. A technikai haladás azonban nemcsak mennyiségi változást eredményezett, hanem társadalmi szintű paradigmaváltást is, hiszen a költségek csökkenése következtében immár szélesebb társadalmi rétegek számára is elérhetővé vált az utazás.

Ebben az összefüggésben tehát semmi esetre sem meglepő, ha a 18. századot az „*utazás évszázada*”-ként tartja számon a szakirodalom.⁴ Az utazás 18. századi, szinte „*robbanásszerű*” elterjedése azonban nemcsak a technikai-gazdasági progresszióval és a társadalmi emancipációval függ össze, hanem azzal a felvilágosodás korabeli törekvéssel is, ami az alteritás megtapasztalásának jegyében az érzékelési-észlelési és a műveltségi horizont bővítését, valamint a saját világ újraértékelését szorgalmazta. Az utazás mint a tudás megszerzésének fő eszköze a felvilágosodás egyik legfontosabb tényezőjévé vált. Nem csak Kant *Pragmatikus érdekű antropológiája* – amelyben a szerző az utazást és az útleírások olvasását az emberismeret és a világban való eligazodás képességének megszerzésére ajánlja – tanúskodik erről,⁵ hanem Rousseau *Émilejének* ötödik könyve is. Rousseau ugyan kételkedéssel tekintett az utazási irodalomra mint a tudás és a világ megismerésének közvetítő médiumára, mindazonáltal magát az utazást fontosnak tartotta a tapasztalatszerzés és az egyén világlátásának gazdagodása szempontjából.⁶ A paradigmaváltás a biblikus szövegek értelmezése terén is megnyilvánul. Laurence Sterne például 1760-ban a tékozló fiú példázatáról írott prédikációjában rehabilitálta a kíváncsiságot és az utazási kedvet, s ezáltal felvilágosult interpretációját nyújtotta annak a bibliai példabeszédnek, amelyet őt megelőzően évszázadokig az idegen és az utazás okozta fenyegetettségéről szóló tanításként értelmeztek.⁷

Kazinczy Bécs-élményei a 18. századi utazási irodalom kontextusában

A 18. században rendkívüli módon megnövekedett utazási kedvről tanúskodik az úti beszámolók e korszakban keletkezett hatalmas szövegtárháza is. Az ide sorolható, ugyanakkor egymástól elkülöníthető változatos szövegtípusok – legyenek azok naplók, levelek vagy önéletrajzi írások – intenzív recepcióját mutatja, hogy a

⁴ Vö. ZANTOP, 1999. 49–52.

⁵ „*Zu den Mitteln der Erweiterung der Anthropologie im Umfange gehört das Reisen, sei es auch nur das Lesen der Reisebeschreibungen.*” KANT, 1917. 120. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy Kant az utazást nem kötelező gyakorlatként, vagy az emberismeret alapvető feltételeként fogja fel, mivel szerinte az embernek egyrészt az utazás előtt saját hazájában kellene tapasztalatokat gyűjtenie, másrészt a nagyvárosban szerzett tapasztalat betöltheti az utazás feladatát. KANT, 1917. 120–121.

⁶ „*J’ai passé ma vie à lire des relations de voyages, et j’en ai jamais trouvé deux qui m’aient donné la même idée du même peuple. En comparant le peu que je pouvais observer avec ce que j’avais lu, j’ai fini par laisser là les voyageurs, et regretter le temps que j’avais donné pour m’instruire à leur lecture, bien convaincu qu’en fait d’observations de toute espèce il ne faut pas lire, il faut voir.*” ROUSSEAU, 1964. 575.

⁷ „*[T]he passion is no way bad*” – mondja Sterne az utazási kedvről, sőt ellenkezőleg: az emberi kíváncsiság, mely az idegen és ismeretlen felfedezésére irányul nem bűn, hanem „*planted within us for the solid purposes of carrying forward the mind to fresh enquiry and knowledge. Strip us of it, the mind (I fear) would doze for ever over the present page.*” STERNE, 1803. 265. Az utazás átértékeléséhez Sterne-nél lásd LAERMANN, 1976. 57–97.

közép-európai térségben már a 18. században megjelentek az első útleírás-bibliográfiák.⁸ A kutatás jelenlegi állása szerint német nyelvterületen a 18. század folyamán mintegy tízezer, az útleírás műfajba tartozó mű látott napvilágot.⁹ Hogyan is helyezhetjük el tehát Kazinczy bécsi úti beszámolóit ebben a kontextusban? Valódi tanulmányútnak csak első, 1777. évi bécsi tartózkodását tekinthetjük, későbbi utazásaira elsősorban hivatalos, illetve családi okokból került sor. Ezzel azonban csak az utazás célját határoztuk meg, azt még nem, hogy Kazinczy milyen módon használta fel a rendelkezésére álló időt. Érdeemes ennél a pontnál megemlíteni a kor két jellegzetes utazási formáját, a *Grand Tour*-t, valamint a 18. században ebből kibontakozó tanulmányutat, s ezzel összefüggésben az utazás polgárius jellegének kialakulását.

Első pillantásra kissé szokatlannak tűnik Kazinczy bécsi utazásaival kapcsolatban a nagy *Kavalierstour*ról, a 17–18. századi „felső tízezer” nevelési célú utazásairól beszélni, amelyek többnyire egy világot járt és nagy élettapasztalattal rendelkező tutor irányításával Franciaországba és Itáliába vezettek. Kazinczy ugyan nemesi származású volt, de nem tartozott annak a társadalmi csoportnak a felső rétegéhez, mely eleinte humanista lelkesedésből, később a gazdagok kötelező gyakorlataként Európa nagyvárosain keresztül végigjárta a *Grand Tour*-t. Kétségtől van azonban néhány olyan elem, amelynek fényében mégsem látszik fölöslegesnek ennek az utazási formának a megemlítése. Bár nem apodemikus háttérre alapozva,¹⁰ de Kazinczy tudósításában is megjelenik a Bécsben felkeresendő helyeknek, s a figyelemre méltó, művészeti és kultúrtörténeti jelentőséggel bíró objektumoknak, jelenségeknek és személyeknek egyfajta kánonja. A kitüntetett figyelemben részesülő helyek egyike a Belvedere kastélyban található festménygyűjtemény: „*Valamely nap nyitva vala a Belvedere, én mindég ott valék, s reggel olta délig, dél olta estig*”,¹¹ írja a *Pályám emlékezetében* az 1786-os bécsi útjáról. 1777-ben, Kazinczy első bécsi tartózkodása alkalmával nagybátyja, Kazinczy András vette át a tutor szerepét, aki ugyan nem volt tanult ember, („*kinél a természet nem fősvényen pótolá ki s minden nembem, amit a tanulás nem adott*”¹²), Francis Bacon meghatározásának értelmében¹³ mégis nagyon alkalmas volt arra, hogy az ifjú utazó figyelmét a megtekintésre érdemes dolgokra irányítsa (ebben az esetben Samuel van Hoogstraten, Balthasar Denner, Melchior

⁸ A német nyelvű olvasóközönség számára az első áttekintést az addig megjelent utazási irodalomról Gottlieb Heinrich Stuck és Heinrich Christian Weber kommentált bibliográfiája nyújtotta. Az 1784 és 1787 között Halléban megjelentetett három kötetes mű, a *Verzeichnis von aeltern und neuern Land- und Reisebeschreibungen*, jóval több, mint háromezer címet tart számon. STUCK – WEBER, 1784–87.

⁹ Vö. JÄGER, 1989. 262.

¹⁰ Kazinczy bécsi utazásai esetében nem beszélhetünk olyan jellegű utazási tevékenységről, amelyet apodemikus olvasmányok alapján terveztek és készítettek volna elő. Az apodemikák már a 16. század óta arra szolgáltak, hogy célszerű útmutatásaikkal segítsék az utazások megszervezését és kiértékelését, majd később önálló műfajként az utazás, illetve az utazási irodalom poétikáját közvetítették.

¹¹ KAZINCZY, 1979. 282.

¹² KAZINCZY, 1979. 237.

¹³ „*That young men travel under some tutor, or grave servant, I allow well; so that he be such a one that hath the language, and hath been in the country before; whereby he may be able to tell them what things are worthy to be seen in the country where they go, what acquaintances they are to seek, what exercises or discipline the place yieldeth.*” BACON, 1852. 26.

de Hondecoeter és Jan van Huysum festményeire): „A bátyám ismeré szenvedelmemet, s közel érve Bécshez, melegen beszélé, mely remekműveket fogok látni a Belvedereben: egy zsidót, ki fejét kiüti az ablakon; egy öregot, kinek szemöldökében és szakállában kiismerhetni minden szálat, egy kakast mintha élne, egy csomó virágot harmatosan.”¹⁴ Kazinczy magatartása azokra az elvárásokra emlékeztet, amelyeket az apodemikus szövegek programszerűen rögzítettek a nemesi *Grand Tour*-utazók számára. Érdeklődése elsősorban a művészetre, a szokásokra és a tudományokra irányul, és úgy tűnik, ellenzi a túlzásba vitt privát szórakozásokat. Az első utazás alkalmával például annak örült, hogy Szirmay Tamás Antal, Zemplén megye alispánja csak öt napig mulatott Bécsben, s ő végre a Belvedere-ben megtekinthette a nagy mesterek műveit: „Bécsben a viceispán nem múlathata tovább öt napnál, s nyugtalan vágytam meglátni a Belvederet.”¹⁵ Az alispán általában is a nagybácsi ellenpólusává válik. Kazinczy meglehetősen lenézően jegyzi meg róla, hogy nem beszél németül, és hogy kedvenc olvasmánya Barclay latin nyelvű erkölcsi tükre, az *Argenis*: „Nagy kultúrával bírt konziliárius Szirmay is, de csak a maga nemében: németül nem tuda, s *Argenis* volt legkedvesebb könyve.”¹⁶ A *Pályám* emlékezetében az első Belvedere-ben tett látogatás stilizált leírása Kazinczy útítársaival szemben megnyilvánuló kifejezett távolságtartásáról tanúskodik: hangsúlyossá válik az a tény, hogy az ő észlelése más irányú és érzékenyebb, mint a kísérőie – beleértve a nagybátyját is. Kazinczy egy olyan fiatalember portréját rajzolja meg az olvasó számára, aki ugyan még csak elindult a műveltségszerzés útján, de tapasztalatlansága ellenére, intuíciója révén képes a „nagy művek” felismerésére.

„Végre fellépénk a Belvedereben minden magyarzó nélkül. Bátyám [...] [t]udta hol áll a Hoogstraten zsidója, s nem állta meg, míg hozzá el nem jutott. De rám mindjárt az első szoba faláról egy dagadt szemhéjú fej tekinté alá, s én ettől el nem tudék mozdulni. Bátyám elijede, nem látván a zsidó csudálgatói közt, s értem jöve, feddett, hogy elmaradtam, hogy gondokba ejtettem. Most a Denner öregéhez vivének; már számlálgaták annak szakállszálait, már csudálgaták a harmatcseppeket a Van Huysum virágain, s ismét nem valék a csoportban. Úgy hitték, gyermeki nyugtalanságból a Rubens Ferencé és Ignáca felé mentem el, de én másodszor és harmadszor is a dagadt szemhéjú fej előtt állék, s alig hallám elragadtatásomban, hogy nevémen szólítának. Bátyám pirúla értem, hogy tompábbnak találá, mint reménylél. De midőn önszeretetem elszédít, hogy kevélykedve emlékezem, mint érzém többnek a Van-Dyck festését, minekelőtte megtudtam, hogy volt a világon valaki, akit Van-Dycknak hívtak, mint a bátyám által csudálgatott Hoogstratent, Van Huysumot, Dennert, Hondekoetert, Steinwicket, kevélységem ellohád, arra is emlékezővén, hogy a dagadt szemhéjú fej nekem akkor még becsesb vala, mint a Correggio Iója, és mint mindaz, amit az olasz iskola szobáiban láték. [...] Azonban nem rossz órában született, aki a remekművek első látásakor úgy ragadtatik meg egy Van-Dycki-fej által, hogy sok napokig mindég szemei előtt látja azt lebegni, mint a szerelmes ifjú a megpillantott s egyszerre el is tűnt leányt.”¹⁷

Az intuitív képességek tudatos hangsúlyozására utal az is, hogy egy 1786. évi Belvedere-ben tett látogatással kapcsolatosan nyomatékosan kiemeli, hogy nem volt ráutalva a vezetésre, hanem éppen ő maga oktatta ki a cicerónét: „A Belvederebe

¹⁴ KAZINCZY, 1979. 236–237.

¹⁵ KAZINCZY, 1979. 237.

¹⁶ KAZINCZY, 1987. 76.

¹⁷ KAZINCZY, 1979. 237–238.

*kétszer, háromszor minden vezető nélkül léptem fel, hogy lássam, mely hatást tesznek rám a képek; csak negyedíkszer, és tovább osztán mindég vezetőt vettem magam mellé, hogy lássam érzésimnek mit hihetek, s hallhassam, amit képértőnek tudni kell. [...] Vezetőm olykor tölem hallá, amit nekem kellett volna tőle.*¹⁸

Ezekben a sorokban a felvilágosult és „nagykorúvá vált ember” hangja szólal meg, mintegy megelőlegezve az utazási irodalom szövegeinek személyes és szubjektív jellegű formáit. Ez az öntudatosság bizonyos mértékben összekötő kapcsolatot is tekinthető Kazinczy bécsi beszámolóival és a korszak másik jellegzetes utazási formájával, a polgári tanulmányutak között. A *Grand Tour*-hoz hasonlóan a polgári tanulmányutak is segítik az egyént a világ megismerésében, személyisége formálódásában. Az utazás polgáriasulása következtében a tanulmányutakat német nyelvtérületen mégis gyakran az utazás nemesi változatának polgári ellenpólusaként határozták meg. Jóllehet Kazinczy kismemesként nem illik teljes mértékben ebbe a képbe sem, mégis felfedezhetőek bizonyos párhuzamok. Kazinczy utazásai is célirányosak, és az ésszerűség jegyében bonyolítja le őket. A polgárias jellegről mégis leginkább azok a szövegrészek tanúskodnak, ahol a hatalom szereplői és helyszínei jelennek meg. Példa erre Mária Terézia rövid említése, akiről csak mellékesen, egy teljesen pompa nélküli szituáció kapcsán ejt szót: *„Mária Teréziát az udvari kápolnában láttam azon pillanatban, midőn felállta térdeiről, keresztet vete mellére, megfordult és ment. Testes és szálas asszony; öltözete hamuszín. – Az úgynevezett fekete hétben levén ott, a teátrumon csak éneklések tartatának.*¹⁹ Egyértelműen felismerhető itt a polgári közeg szembenállása a hatalom központjaival, ami Klaus Laermann szerint sem szándékában, sem megnyilvánulásában nem irányul nyíltan az uralkodó rend ellen, mégis ellene dolgozik.²⁰ Kazinczy bécsi utazásairól szóló beszámolóira is érvényes az, ami ennek a korszaknak számos polgári utazóját jellemzi: míg a nemesi származású utazók a *Kavalierstour* során udvarról-udvarra járnak és ezáltal nem hagyják el társadalmi vonatkozási rendszerüket, tehát csak feltételes tapasztalatot szereznek az idegenről, ezzel szemben Kazinczynál egyfajta újralfedezés, társadalmi térelsajátítás figyelhető meg. Úti beszámolóiban is megnyilvánul a korábban szigorúan elszigetelt hierarchikus terek rendjének megbomlása, amint ez a Schönbrunnban tett látogatás alkalmával is világosan megmutatkozik abban, hogy Kazinczy és útítársai több figyelmet szentelnek a kastély kertjének és a vadállatoknak, mint a császári hatalom pompás szimbólumának. *„Bátyám kivivé Szépkútra is, de ott inkább szerettem a kertet szobraiért, mint a szobákat, hol a festések meg nem tudának ragadni. Szirmay leginkább az állatokat akará látni, s engedniünk kelle tetszésének. Még ijedve emlékezem, mint ránta félre karomnál fogva, s sikoltva, a német, midőn az elefánt felém nyújtá ki orrát, és oda nem ölt; de nevetem egyszersmind, mint levének oda ennek látására Szirmay, a bátyám és egy asszonyság, ki az utat Zemplényből együtt tevélünk.*²¹ Az idézet annak az embernek hatalmi szférához való polgárias viszonyulásáról árulkodik, aki ugyan nem bejáratos az udvarhoz, de a közszemlére állított és az uralkodói közeget reprezentáló tárgytól való elfordulása által szuverén pozícióba kerül, s ennél fogva mégis birtokba tudja venni ezt a társadalmi teret.

¹⁸ KAZINCZY, 1979. 282.

¹⁹ KAZINCZY, 1979. 238.

²⁰ Vö. LAERMANN, 1976. 77.

²¹ KAZINCZY, 1979. 238.

A tér szerepe Kazinczy bécsi útirajzaiban

Eképpen helyezhetjük el tehát egy nagyobb kontextusban Kazinczy utazóként szerzett tapasztalatait. A továbbiakban a *Pályám emlékezetében* kimutatható *spatialitás*ról lesz szó, vagyis arról, hogyan jelenik meg a szövegben a tértapasztalat, a találkozás egy bizonyos hellyel – esetünkben Béccsel, eltekintve a narratív elemektől és topozoktól. Hogyan lehet kimutatni a kapcsolatot egy közösen teremtett kontextussal illetve hellyel? Miként lehet a Bécsről szóló szövegek alapján, amelyek Kazinczytól és a vele szoros személyes viszonyban és levelezésben álló kortársaitól származnak, egy topocentrikus hálót megrajzolni? A hálón belül működő személyek kommunikációja egyrészt a térbe irányul, másrészt a térben zajlik. A diszkurzív találkozás a *helyszínen* jön létre, de nem feltételez fizikai jelenlétet.

Előre kell azonban bocsátanunk néhány gondolatot a fent említett időbeli behatárolásról: itt elsősorban a Mária Terézia és II. József korabeli Bécsről beszélünk, és – amint azt már fentebb említettük – a társuralkodás, valamint II. József egyeduralkodásának időszakát zárt történelmi kontextusnak tekintjük, amelyben az irodalom is fejlődött, átalakult, s amelyet bizonyos politikai, társadalmi, gazdasági, sőt esztétikai tényezők alakítottak. A politikai tényezők közé elsősorban a fiatal magyar értelmiség tagjainak lehetőségeit sorolhatjuk, akik különféle hivatalok betöltése révén (például ide tartozott a testőrszolgálat) életük néhány évét Bécsben töltötték és a császárvárossal szimbiotikus szellemi kapcsolatba kerültek. Ide tartoznak azonban II. József rendeletei is, amelyek az irodalmi diskurzusok kialakulását egyáltalán lehetővé tették: mint például a cenzúra enyhítése, vagy a nagyobb sajtószabadság biztosítása. Társadalmi tényezőként értelmezhetjük például a különböző felekezetekkel szemben megváltozott viszonyulást, az oktatásügy modernizációjának szorgalmazását, s azokat az elképzeléseket, amelyek a kanti értelemben vett „nagykorúvá váló” polgárok felvilágosodását segítették elő. Gazdasági tényezőnek tekintjük ebben a vonatkozásban azoknak a gazdasági ágaknak a megerősödését, amelyek az irodalom keletkezésével közvetlen kapcsolatban állnak, például a kiadói és könyvkereskedői rendszer fejlődésének előmozdítását, vagy a szerző emancipálódását az egykori mecénási struktúrák alól. Az irodalom rendszere ebben az időszakban alakult ki.²² Az esztétikai tényezők közé soroljuk az egyéni alkotói folyamatot is alapvetően elősegítő irodalmi recepcióra való készséget. Hadd emlékeztessünk a nyelvújítók elképzelésére, akik a nyelvet irodalmi fordítások által akarták fejleszteni. Ide tartozik továbbá az irodalomkritika kialakulása, többek között folyóiratokban, amelyek a Habsburg Monarchiában csak az 1870-es években jelennek meg. A szövegek esztétizálásának folyamatát elsősorban a kommunikáció határozza meg: a befogadás, a párbeszéd, valamint az írók, tudósok, sőt közönségük között kialakuló hálózatok révén. Ez utóbbiak Bécsben éppen abban az időben jöttek létre, amikor Kazinczy szívesen mozgott itt, amikor a császárváros még nem vált számára keserű személyes tapasztalatai miatt ellenséges tereppé, vagyis az 1870-es és 80-as években.

²² Vö. SCHMIDT, 1989.

Szöveg és tér – Kazinczy-szövegek és Bécs

Noha a tér fent bevezetett fogalma az elmúlt tizenöt évben a kultúratudományokban a kutatások középpontjába került, mégis minden törekvés dacára világossá vált, hogy a tér fogalmát csak interdiszciplináris megközelítésben lehet definiálni. A különböző tudományágakban számos termeghatározással találkozhatunk: a szövegtérrel, az emlékezet terével, a *Cyber-Space*-szel, az uralmi térrel, a globalizáció révén pedig egyre inkább tanúi lehetünk – a Marx által már megjósolt –, a kapitalizmus fejlődése következményeként tapasztalható „tér-eltűnésnek”. Kazinczy korában az ember szűk, átlátható terekben gondolkodott. Henry Lefebvre szerint a történelmi terek, a falvak, a kisebb földrajzi egységek tere még használatiérték-tulajdonságok hordozói voltak. A kapitalizálódás folyamán azonban megváltozott a rendeltetésük és pusztán csereérték hordozókká váltak.²³ Kazinczynál tehát a város még nem rendelkezik azzal a funkcióval, amellyel majd a 19. századi ipari forradalom után rendelkezni fog.

Bécs, a „feneketlen örvény”²⁴

Bécs II. József idejében egy olyan nagyváros volt, melynek jelentőségét csak Londonéhoz vagy Párizséhoz lehetett mérni. A 18. században ez a város volt a német nyelvterület egyetlen urbánus központja.²⁵ Ez indította arra a jozefinista idők vezető írói közé tartozó Josef Pezzl, hogy Bécsről írott munkájában, az általa „fantasztika”-ként aposztrofált Rousseau-val ellentétben, kifejtse gondolatait a nagyvárosi életforma előnyeiről. Szerinte kizárólag az urbánus lét az, ami kiemelheti az embert „barbár állapotából”, a nagyváros ezernyi lehetőséget és egyúttal hatalmat is kínál az embernek arra, hogy ezreket, milliókat tanítson, s jót cselekedjen.²⁶

Barbárokból embert csinálni: Kazinczy is pozitívan hivatkozott a városnak erre a szerepére. Pezzl Bécsről szóló leírása céloz a magukat a kelletténél pozitívabb megvilágításban feltüntetni hajlamos korabeli bécsiek közismerten túlzó lokálpatriotizmusára. Bécs az utókor megítélésében sem tekinthető például a művészetek, az iro-

²³ Vö. Henry Lefebvre munkáival, mindenekelőtt LEFEBVRE, 1974.

²⁴ A városnak ez az elnevezése („*unersättlicher Schlund*”) Johann Rautenstrauch jozefinista írótól származik.

²⁵ BODI, 1995. 67.

²⁶ „[...] sobald man nicht mehr Belieben trägt, nach dem seelenerhebenden Rat des Phantasten Rousseau mit dem übrigen lieben Vieh auf allen Vieren die Wälder zu durchkriechen und sich in einem hohlen Baum mit Pfützwasser und Eicheln zu mästen, sobald man gesteht, daß Gesetze und Handlungen, daß Künste und Wissenschaften, daß Kultur und Nachdenken, dass Gesellschaft und Verfeinerung die wahren und einzigen Wurzeln der menschlichen Glückseligkeit seien: so verehere man die großen Städte. Diese allein sind es, welche unsere Kräfte entwickeln, welche uns belehren, daß wir eine Seele haben, welche uns Gelegenheit und Macht schaffen, von unserem Kabinett aus Tausende zu unterrichten und Millionen Gutes zu tun [...] Es leben die großen Städte! Sie machen aus Barbaren Menschen und diese Wohlthat wiegt alle Winseleien der kleinstädtischen Grämlinge auf.” PEZZL, 1786-87. 34–35. Köztudomású, hogy Friedrich Nicolai, az író és kiadó, az északnémet protestáns felvilágosodás kiemelkedő alakja kritizálta azt az álláspontot, mely Bécsot tekintette a német nyelvterület fővárosának. Szerinte helytállóbb lett volna pusztán az osztrák örökös tartományok szellemi fővárosának nevezni.

dalom és az oktatás területén a német nyelvű Európa fellegrájának.²⁷ Mindemellett Bécs, közel 300.000 lakosával,²⁸ valóban a német nyelvterület egyetlen nagyvárosa, és ennek a magyar irodalom és Kazinczy Ferenc vizsgálata szempontjából is jelentősége van: a város éppen a tereziánus és józsefi korban fejlődött látványosan egy olyan politikai, kulturális és gazdasági centrummá, amely a perifériát még inkább függő viszonyba kényszerítette. Johann Rautenstrauch bécsi író a várost „feneketlen örvény”-nek nevezte, amely a Monarchia más részeit magához vonzza és elnyeli.²⁹ Bodi szerint ennek a vonzerőnek tudható be a jelentős tehetségek Bécs felé áramlása a Monarchia minden részéből. A város a birodalom nemzeteinek olvasztótégelyévé vált és az is maradt a Monarchia széthullásáig.

Bécs Kazinczy és kortársai számára háromféle tértípust reprezentált:

- *A hatalom tere*: Kazinczy kijelentései II. Józsefről, Mária Teréziáról és a Monarchiáról általánosan ismertek, ezért nem szükséges itt külön is felidézni őket. Az uralkodók iránt csodálatát fejezte ki, írásaiban pedig leginkább egy hatalmi gépezet pozitív szimbólumaiként ábrázolta őket, és kevésbé elemezte politikai aktivitásukat.
- *Az emlékezet tere*: Kazinczy 1828-ban publikálta a *Pályám emlékezetét*. A Bécsről szóló szöveg helyeken komoly ambivalencia mutatkozik meg: a műveltség, nyelvtudás és kultúra megszerzésével összefüggésben elismeri a várost mint társasági kötelezettséget, eseményt és kényszert, ugyanakkor anyagi, erkölcsi és nemzeti fenntartásai is vannak Béccsel szemben.
- *A szöveg tere*: A város az irodalmi élet szereplőin keresztül pozitívan hat Kazinczyra. Nyilvánvaló, hogy a híres német és angol írók mellett nagy számban recipiál osztrák szerzőket is, többek között Johann Baptist Alxinger, Aloys Blumauer, Joseph Franz von Ratschky, Ignaz von Born műveit – hogy csak a legismertebbeket említsük. Valamennyien szabadkőművesek, a *Wahre Eintracht* páholy tagjai, s az osztrák felvilágosodás irodalmának vezető személyiségei. Ratschky alapította 1777-ben a *Wienerischer Musealmanach* című irodalmi folyóiratot, emellett politikai satírái révén vált ismertté; mindezekelőtt a francia felvilágosodásról szóló *Melchior Striegel* című műve nyomán. Blumauer, aki a politikai életben cenzorként tevékenykedett, közreműködött a *Musealmanach* szerkesztésében, de a kor több más periodikája is magán viseli a kézjegyet. 1782 és 1784 között a felvilágosodás kori Bécs egyik legfontosabb folyóiratának, a *Realzeitung*nak volt a kiadója. A szakirodalom a legfontosabb irodalmi munkájának a *Travesztált Aeneis* (*Virgils Aeneis, travestiert*) tekinti. Kazinczynek az említett szerzőkhöz fűződő barátsága

²⁷ Leslie Bodi a felvilágosodásról szóló népszerű munkájában utal arra, hogy az osztrák irodalomban egyértelműen megmutatózó, a realitástól teljességgel elrugaszkodott, szinte gyermeki túlzásokra hajlamos lokálpatriotizmus valójában a nem osztrák német nyelvű irodalommal szemben évtizedek, sőt talán évszázadok óta jelen lévő kisebbségi komplexussal magyarázható. „*Dies weiss man natürlich in Wien – man will es nur oft nicht zugeben, will vergessen und verdrängen. Dies zeigt sich deutlich bei den österreichischen Schriftstellern, die einerseits eine völlig unrealistische und fast kindliche Überheblichkeit, andererseits aber noch jahrzehntelang – oder vielleicht sogar jahrhundertlang dauernde Minderwertigkeitskomplexe der entwickelten Literatur des »unösterreichischen Deutschland« gegenüber an den Tag legen.*” BODI, 1995. 69–70.

²⁸ Vö. BODI, 1995. 68.

²⁹ Rautenstrauch, idézi BODI, 1995. 70.

– akiket egyébként bécsi tartózkodásainak idején személyesen is meglátogatt – elsősorban a szintén páholytag Joseph von Sonnenfels közvetítésének köszönhető. Leírja például a híres írótalálkozókat Blumauer házában, ahol a kortárs irodalom aktuális műveiről folytak beszélgetések. Kazinczy emlékezetében mély nyomot hagyott Ratschky karrierjének története, aki 1782-től állami hivatalnokként, a jószág- és húsdíjak felelőseként dolgozott, ami értelmiségi körökben nyilvánvalóan alacsony presztízssű pozíciónak számított, az irodalmárok között pedig mulatság tárgyát képezhette.

„Blumauernél vasárnap kilenc órákor gyűlénék össze olvasó barátjai. Ajtaja nyitva álla minden idegennek, kik hallgatni akarák, ki mint számol a maga e heti olvasásairól. A poeta figyelmessé tevé a historikust, hogy ezt vagy amazt tekintse meg; az hasznára lehet dolgozásiban; a historikus a matematikust, kémikust, metafizikust és megfordítva. Jelen valának Blumauer, Ratschky, Alxinger, Gottlieb Leon, a dominikánus Poschinger és többek s ezek az asztalnál mint egy célra dolgozók: mi a székeken. Gyönyörű egyesület! mert ha különben közöljük barátinkkal, ami kinek-kinek céljait elősegítheti, az több bajjal jár, s nem ily nagy hasznú.

Blumauer kiaszott, hosszú ember volt, sasorral, barna hajjal, pislogó s rövid látású szemekkel. Affektálta a durvaságot. Ratschky igen kövér fiatal ember, szelíd, nyájjas, igen barna s igen tömött hajjal. Látni vala benne az igen jó embert, mint Blumauerben a lelkest, elmést, de pontjából kilököttet. Fiatal jezsuiták, a szerzet eloltásakor 1773. mindketten visszatértek a világba, s Ratschkyt a szegénység a bécsi mészárosok szolgálatjába kényszeríté lépni, s igen csekély fizetés mellett. Azok egy kérelmet nyújtának be a császárnának, s a kérelem a Polizey professzorához küldeték.

– Ki tevé fel a kérelmet? – kérdé Sonnenfels. A mészárosok elijedének a szóra, s mentegeték nótáriusokat, hogy az igen fiatal ember, s tapasztalatlan. Az udvari consiliarius látni akará, s Ratschky megjelent.

– Uram – monda Sonnenfels –, a kérelem lelket mutat; mit tanultál, mely nyelveket tudsz? s tudsz-e görögül? akarsz-e tanulni? te fiatal vagy, sokra mehetsz.

Ratschky elébe terjeszté, hogy ő szegény szülék gyermeke.

– Pénz lesz – monda Sonnenfels –, de tanulni kell.

– Az nekem öröm – felele Ratschky, s a mészárosok embere referendárius leve a cseh kancelláriánál; Sonnenfels nélkül örökké a Bécsbe hajtott vágókat improtokollálta volna.

Midőn később beszédeket olvasa fel társai közt, s azok a beszéd végével tapsolva tisztelgeték őtet, ezt szokta vala nekik mondani:

– Talán nem rossz az ökrök nótáriusától!

Verselgetett, de könnyebben, mint jó verselőnek illik s hátra maradt e részben korától.

József szereté Ratschkyt, s neki és Blumauernek olykor maga ada témákat. Ratschky a lombardiai hegyekben eltörte vala karját. Megjővén Bécsbe, számot ada a császárnak tapasztalásai felől, s ez neki száz aranyat küldte patikai költségként.

– Mondja, kérem, ő felségének, hogy ennyiert másík karomat is eltöretem – felele, s a felelet nem ökrök nótáriusára mutat.³⁰

Az ilyen típusú karriereket a város és az udvar közelsége tette lehetővé. Hálózatok segítették az egyént azon törekvésében, hogy kiszabaduljon a „céh” bilincseiből, s átlépjen az értelmiségi létbe. Kazinczyra sokkal nagyobb hatást tett Ratschky felemelkedése, mint költészete.

³⁰ KAZINCZY, 1979. 277–278.

Ignaz von Born és Johann Baptist Alxinger mély benyomást tettek Kazinczyra. Born a magyar literátor bécsi látogatásainak időszakában – 1782-től – a *Wahre Eintracht* páholy nagymestere volt, és egy sor tudományos és bányászati írás, folyóirat kiadójaként fontos személyiségnek számított Bécsben. Erdélyből származott, szülei halála után még gyerekként került a császárvárosba, ahol rokonainál nevelkedett. Később a prágai egyetemen tanult, majd nem sokkal visszatérése után fontos hivatalokat bíztak rá Bécsben. Nemcsak a Monarchia fővárosában, hanem a határokon túl is elismert szakembernek számított a maga területén. A Bornnal való találkozásokról, melyeket maga Kazinczy szorgalmazott, a következőképpen ír:

„[...] *Udvari gyászában űle bibliotékájában a nagy Friedrich után, s fel nem kele előttünk, amint mondá, gyengélkedő lábai miatt. Vékony testű, s arcának színe a sárgásba csapott. [...]*

– *S tudod te – kérde tőlem –, hogy én is magyar vagyok?*

Nem tudtam, de átállám megvallani, s így feleletemet úgy kell adnom, ahogy a beszerceiek láták jónak, hogy ne hazudjak, de igazat se mondjak.

– *Ha azt nem tudnám: azt nem tudnám, amivel nemzetem kevélykedik. –*

– *Igenis, én károlyfejérvári erdélyi-magyar vagyok.*

Értette ő, hogy vendégének nem tehet kedvesebbet, mint ha azt magával bővebb ismeretségbe hozza, s így tartalék nélkül beszéle maga, hazánk, a császár, s a klagenfurti Mariana főhercegasszonyról, ki Bornnal levelezett. Ebédlőjében ennek képe függött, s az Albert szász-tescheni hercegé, s a Born három kedvencei: prof. Ruprecht, Blumauer, Ratschky. Trumeau-asztalán állá a maga büszkje Ceracchitól, itt gipszben, mert a márvány nem itt. Kevés napok múlva Selmecre indúla le, megtekinteni, mely szerencsével foly az amalgamálás. Az őtet a világ két hemiszfériumán híressé tette, hogy Selmecre Angol- és Spanyolországból, sőt Amerikából is jövének hallgatók.³¹

Egyedül az Alxingerrel folytatott beszélgetés tanúskodik Kazinczy és a bécsi író között létrejött dialógusról. Beszélgetéseik legfőbb témáját az irodalom anyanyelvre történő fordíthatóságának kérdése, és általában az osztrák irodalom képezte. Alxinger nagy tisztelője volt Lorenz Leopold Haschka bécsi írónak, akit *Isten tartsa meg Ferenc császárt* (*Gott erhalte Franz, den Kaiser*) kezdetű himnusza tett híressé, s anyagilag támogatta a vagyontalan férfit, aki elsősorban Klopstock mintájára írt ódákkal próbálkozott. Ez a körülmény is tárnya volt az Alxinger és Kazinczy közötti beszélgetéseknek.

„*Alxingerrel egy ebédnél juték közelebbi ismeretségre. Míg a többiek biliárdozának, tudni akará, mely haza szülöttje vagyok, és egyéb beszélgetéseink közt, ha verseit ismerem-e? Némely darabjai felől magasztalásokkal szölk: de ő inkább azt akará hallani, hogy mely darabjaival vagyok legkevesébé megelégedve.*

– *Talán a Secundus után fordított Csókjaiddal – mondám.*

– *Azt nem vártam – felele –, mert úgy hittem, hogy ott több szerencsével dolgoztam, mint sok más helyeken.*

– *Talán én, magyar, a dolognak nem vagyok illő bírāja; de nagy részben könyv nélkül tudván Secundusnak e szép darabjait, nem csudálhatod, ha hogy a római kies beszéd a német nyelo durva hangjaiba átöltötetve, elveszté előttem minden szépségét, s nyelved hibáját fordításodnak tulajdonítom.*

Meg nem fogható, mint lehet a német nyelvet nem-szépnek ismerni.

– *Te talán magad is dolgozol versekben; ha igen, töltsd kedveomet, s mondj fel előttem valamit dolgozásidból.*

³¹ KAZINCZY, 1979. 276.

Mivel éppen a Csókok felől szólunk, mondám:

– Az egyik Csók fordítását fogom füleiddel hallatni.

Egyik pentameterem e sor vala:

Rám a legforróbb csókokat hintegeted.

– Oh, az az utolsó szó rettenetes! Csupa E betűkből áll!

– Igenis – mondám –, nyelvüinknek, a keletinek, ez minden vétke. De nincs-e monotonia a tiétekben, a rómaiban, a görögben is, s ezekben durvább vokálison, mint a miénkben. Klopstockban egy helyt ez áll:

– – – entgegengesetzten Felsen. –

Kére, látogatnám meg, s másnap nála valék. Cselédje bodrozá haját, míg ő valamely latin versezetet olvasa, melyet igen pompásan nyomtattata, nem tudom ki, az orosz császárné tiszteletére. Az asszonyuralkodó a vers címjén Autocratrixnek vala nevezve, s magában a versben is találta gyanús szólásokat. Ítéletemet kíváná tőlem, s az egyezék az övével. Előhozatá szomszéd szobájából Fábrinak Thesaurus Eruditionis Scholasticae című munkáját, s tudni akará, ha ismerem-e.

– Gyermeki korom oltá – mondám –, s midőn deákül írok vagy olvasok, az úgy nem hág le asztalomról, mint a Wielandérről nem Adelung.

Tükre alatt egy arckép függje, Posch Lénárdtól domborítva viaszból, s szabadságot vevék tudakozni, kié a profil.

– Nem fogod ismerni: Haschka.

– De igen, ha csak szép tetteдрől is.

Elhallgatott. – Alxinger gazdag volt és gyermektelen. Megbántva feleségétől, letette ágensi hivatalát; tanulásban tölté éjjeleit, nappalait s tudós utazásokat tevé Németországba. Mint a magnetiseurök a kéz megilletése által hatnak a betegre, ha tudniillik az által, mert én őket sem nem ismerem, sem ismerni nem akarom; úgy az azok látása ránk, akiket ragyogni látunk pályánkon. A Doolin von Maynz és Bliemberis írója ezt fogta érzeni, midőn az Oberon íróját meglátta.

Alxingernek Haschka egy nagy ódaköltőt látszék ígérni, de nem vala elég pénze, hogy egyedül a tanulásnak fekhessék, s a széplelkű ember neki tízezer forintot ajándékoza, bizonyosan meg nem álmodván, hogy ez az ő beneficiatusa egykor társává lesz az Alxinger által kegyetlenül megkorbácsolt, nálunk is híres Hofmannak. Hogy Ausztria Haschkában Klopstockot nem nyere, az legalább nem az Alxinger vétke.³²

Mindenekelőtt ez utóbbi beszélgetésből válik világossá, mennyire tájékozott volt Kazinczy a kortárs osztrák irodalom területén. Alig volt mű, amelyet ne ismert volna. Német nyelvtudása még a németre fordított latin szövegek kritikus elemzését is lehetővé tette számára. Amint az a fentiekből is kitűnik, Kazinczy bécsi tapasztalatai elsősorban kulturális jellegű találkozásokra vonatkoznak. A képzőművészet, az építészet, az irodalom és a színház – ezek voltak azok a területek, amelyeket keresett, amelyekből ihletet merített saját munkájához.

*

Az úti feljegyzések vizsgálatába kizárólag olyan szövegeket vontunk be, amelyek Mária Terézia és II. József uralkodási ideje alatt keletkeztek. Kazinczy ebben az időszakban adta át magát igazán Bécs hatásának, vélhetőleg kimondottan gyűjtötte az európai nagyváros által keltett inspirációkat. Pozitív tapasztalatai azonban az

³² KAZINCZY, 1979. 278–280.

1890-es évek folyamán a drámai politikai fejlemények következtében fájdalmas átalakuláson mentek keresztül, ami egyben a Monarchia osztrák felével való keserű leszámolását is jelentette.

Felhasznált irodalom és rövidítések jegyzéke

BACON

1852 BACON, Francis: Of Travel. [1625] In: *The Works of Francis Bacon*. Vol. I. Philadelphia, Carey & Hart, 1852. 26.

BODI

1995 BODI, Leslie: *Tauwetter in Wien. Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–1795*. Wien, Böhlau, 1995.

BRENNER

1990 BRENNER, Peter J.: *Der Reisebericht in der deutschen Literatur. Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1990. (*Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur*, 2. Sonderheft)

FRIED

1993 FRIED István: Kazinczy Ferenc útleírásai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 97. (1993) 3. sz. 350–362.

JÄGER

1989 JÄGER, Hans-Wolf: Reisefacetten der Aufklärungszeit. In: *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Hrsg.: BRENNER, Peter J. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1989. 261–283.

KANT

1917 KANT, Immanuel: Anthropologie in pragmatischer Hinsicht. 1798. In: *Kant's Gesammelte Schriften*. Bd. 7. Hrsg.: Preußische Akademie der Wissenschaften. Berlin, Reimer, 1917. 117–333.

KAZINCZY

1987 KAZINCZY Ferenc: *Az én életem*. Összegyűjtötte, szerk., az előszót és a jegyzeteket írta: SZILÁGYI Ferenc. Budapest, Magvető, 1987.

1979 KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. In: *Kazinczy Ferenc Művei I. Vál., jegyz., szöveg-gondozás: SZAUDER Mária*. Budapest, Szépirodalmi, 1979. 209–418.

LAERMANN

1976 LAERMANN, Klaus: Raumerfahrung und Erfahrungsraum. Einige Überlegungen zu Reiseberichten aus Deutschland vom Ende des 18. Jahrhunderts. In: *Reise und Utopie. Zur Literatur der Spätaufklärung*. Hrsg.: PIECHOTTA, Hans Joachim. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1976. 57–97.

LEFEBVRE

1974 LEFEBVRE, Henri: *La production de l'espace*. Paris, Gallimard, 1974.

MEZEI

1993 MEZEI Márta: Kazinczy és Bécs. In: *Magyarok Bécsben – Bécsről. Tanulmányok az osztrák–magyar művelődési kapcsolatok köréből*. Szerk.: FRIED István. Szeged, JATE Press, 1993. 54–68.

PEZZL

1786–87 PEZZL, Joseph: *Skizze von Wien*. 6 Hefte. Wien, Krauss, 1786–1787.

ROUSSEAU

1964 ROUSSEAU, Jean-Jacques : *Émile ou de l'éducation*. [1762] Introduction, bibliographie, notes, et index analytique par François et Pierre Richard. Paris, Garnier Frères, 1964.

SCHMIDT

1989 SCHMIDT, Siegfried J.: *Die Selbstorganisation des Sozialsystems Literatur im 18. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1989.

STERNE

1803 STERNE, Laurence: Sermon XX. The Prodigal Son. [1760] In: *The Works of Laurence Sterne in Four Volumes*. Vol. III. *Sermons: I. to XXXII*. London, J. Johnson et al., 1803. 257–268.

STUCK – WEBER

1784–87 STUCK, Heinrich Gottlieb – WEBER, Heinrich Christian: *Verzeichnis von ältern und neuern Land- und Reisebeschreibungen. Versuch eines Hauptstücks der geographischen Literatur*. T. 1-3. Halle, Hendel, 1784–1787.

ZANTOP

1999 ZANTOP, Susanne: *Kolonialphantasien im vorkolonialen Deutschland. 1770–1870*. Berlin, Erich Schmidt Verlag, 1999. (*Philologische Studien und Quellen*, 158.)

Bernád, Ágoston Zénó – Seidler, Andrea
Ferenc Kazinczy's Experiences of Vienna

The paper deals with a subject, that has been rather neglected by the scientific community until fairly recently, namely, Ferenc Kazinczy's textualized images of Vienna. Based on *Pályám emlékezete* (A Memory of My Career) the authors have tried to analyze certain chapters in the context of 18th century travel literature and the spatial dominance of Vienna in this text and special importance is given to Kazinczy's view on the era of Maria Theresia and Joseph II. The authors consider their reign as a closed historical context.